

УДК [130.2:572]:316.613.434

В. М. Слюсар
кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри філософії
Житомирського державного університету імені Івана Франка

ПРОВОКАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ «МІФІЧНОГО» НАСИЛЛЯ

XX століття, пронизане великою кількістю локальних конфліктів, громадянських та міжнародних воєн, що ознаменувалося двома глобальними відкритими збройними протистояннями та «холодною війною», стало, по суті, апогеєм насилля в історії людства. Уже після Другої світової війни відбулось осмислення наслідків неконтрольованої агресії у глобальних масштабах і розпочато створення системи протидії проявам насилля: організація діяльності органів колективної безпеки, припинення гонки ядерних озброєнь, упровадження толерантності як принципу соціальної взаємодії, ненасилля як принципу політичної боротьби, виникнення пацифістських рухів. Та все ж донині можемо спостерігати ескалацію насилля, появу й утвердження його нових форм. Актуально залишається як проблема виявлення джерел насилля, так і інструментів та механізмів його реалізації.

Метою статті є з'ясування змісту і характеру провокації як інструменту переходу форм насилля у контексті соціальних трансформацій.

Вивчення провокації як соціального феномена не знайшло достатнього відображення у філософських науках. На основі міждисциплінарного підходу опубліковано монографію «Провокація: сфери комунікативного прояву» колективом російських учених та «Жало і спис: маленькі дослідження влади» Райнером Парісом. Також здійснюються політологічні, культурологічні і журналістські наукові розвідки провокації. Водночас цей феномен, який є предметом вивчення соціальної філософії, певною мірою залишається поза увагою у сучасних дослідників.

У попередніх працях ми аналізували форми соціального насилля, а також запропонували його поділ на «міфічне», «божественне» та «раціональне», взявши за основу світоглядні елементи, які домінують під час пояснення необхідності застосування тих чи інших видів насилля. «Міфічне» насилля ґрунтується на агресії, на односкладовій світовідчуттєвій міфологемі кращої альтернативи та спрощеному поясненні існуючої ситуації; «божественне» – на вірі, тут відбувається сакралізація насильницьких дій; «раціональне» – усвідомлення об'єктами необхідності та невідворотності насилля [1, с. 2]. Кожна з цих форм має своє призначення відповідно до соціальних трансформаційних процесів: «міфічне» насилля спрямоване на заперечення конкретних соціальних норм та правил, «божественне» – на інтеграцію суспільства на основі безапеляційного сприйняття новостановлених норм і правил, а «раціональне» – на їх підтримку легітимними засобами. У соціальних трансформаціях взаємний перехід зазначених форм має лінійний характер. Ці переходи здійснюються у формі стрибка і передбачають наявність відповідних інструментів впливу. На нашу думку, такими інструментами є провокація під час переходу від «раціонального» до «міфічного», стигматизація жертви – від «міфічного» до «божественного», легітимація – від «божественного» до «раціонального» насилля.

Провокація як соціальна дія у період актуалізації вимог щодо заперечення тих чи інших соціальних норм чи правил незалежно від суб'єктів насилля (активні представники певних соціальних груп та спільнот або влада) спричиняє застосування методів тиску, які несуть безпосередню загрозу життю і здоров'ю людей. Для аналізу ролі провокації у соціальних трансформаціях з'ясуємо природу провокації взагалі. Провокація як явище людського буття фіксується у найдавніших писемних пам'ятках людства, зокрема у біблійному сюжеті гріхопадіння ключовим моментом є провокація Змія, який спонукав перших людей з'їсти заборо-

нений плід. Л. Зайцева на основі аналізу форм вияву цього релігійного міфу в історії культури визначає провокацію як архетипічний феномен історії, як закладене у людські взаємовідносини протиріччя, яке спонукає до викликів чи відповідей на виклики, що, по суті, і є рушійною силою історичного розвитку [3, с. 21]. У Біблії провокація має негативні конотації, здебільшого розуміється як певний зовнішній для особи вплив, який спонукає до здійснення гріха, перевірка стійкості її віри. Поза межами релігії поняття «провокація» втрачає суб'єктивний характер і входить у предметне коло багатьох наук: філософії, історії, психології, політології, правознавства, теорії військової справи, медицини, біології, мистецтвознавства. У римському праві провокація мала статус різновиду апеляції, який передбачав право повноправного громадянина звертатись до народу у відповідні комісії (у comitia centuriata чи comitia tributa та curiata) для перегляду рішення магістрату чи диктатора, які виносили новий вирок. Провокація тлумачилася як виклик, який стає спонукою до певних дій. В етико-філософському трактуванні провокація тлумачиться як особлива комунікативна практика, спрямована на незворотну зміну фізичного світу за замислом і відповідно до цілей суб'єкта провокації. У політологічному зрізі провокація розглядається як різновид маніпулювання, як засіб миттєвого впливу на свідомість суспільства, певних соціальних груп чи осіб, на діяльність політичних лідерів та політичних організацій. Провокація у лінгвістичних науках розглядається як форма поведінки комунікатора, як правило, конфліктної та деструктивної. А в історичних – значення «провокації» звужено до тактичного прийому політичної боротьби [4, с. 59–60]. Надання негативних конотацій радше пов'язане з політичними процесами та ролі в них політичних провокацій. Так, аналізуючи тлумачення цього поняття у словниках російської мови, Т. Шеметова зробила висновки, що негативний відтінок воно отримало у зв'язку з революційним рухом у Росії, який призвів до революції 1905 та 1917 років [5, с. 57]. Звісно, якщо враховувати, що у радянському суспільстві сакралізувалась «Велика Жовтнева соціалістична революція», а 7 листопада 1917 року стало датою нового відліку соціального часу, то значна частина подій, які передували їй, у разі недосягнення революційних цілей оцінювались як провокація. По суті, визначення конкретних історичних подій як провокації у політичних науках відбувається на основі офіційних позицій влади, політичних партій та політичних діячів. За цих умов увага акцентується не стільки на субстанційних характеристиках цього соціального явища, скільки на оціночних судженнях, які також залежать від результату його дії. Наприклад, коли в результаті відповідних політичних акцій протестувальники не отримали владу, їхні дії самою владою оцінюються як провокація. У філософських науках можна виокремити два підходи до визначення цього поняття. У раціоналістичній філософії провокація розуміється як дія, спрямована на послаблення контролю розуму над почуттями, що призводить до переходу від соціального порядку до хаосу, а в ірраціоналістичній – як інструмент прориву із світу уніфікованості й регламентації до справжнього існування та яскравих почуттів [6, с. 11–12]. В українській мові поняття «провокація» розуміється як «навмисні дії проти окремих осіб, організацій, держав тощо з метою штовхнути їх на згубні для них вчинки» [7, с. 964]. На нашу думку, згубність дії у відповідь не є ключовою ознакою провокації, оскільки такий підхід заперечує будь-які її соціальні прояви, зокрема у процесі суспільних трансформацій. Як правило, «провока-

цією» владою засобами масової комунікації можуть стигматизуватись й утверджуватись у масовій свідомості будь-які дії політичних опонентів, спрямовані на мобілізацію мас. Це пояснює кон'юнктурний оціночний підхід до визначення і самого поняття «провокація» в гуманітарних науках.

Л. Зайцева визначає такі складові ситуації провокації: наявність неправдивої інформації про наслідки порушення заборони, підбурювання до порушення заборони, провокатор (він розкриває справжній стан справ), об'єкт провокації (людський соціум), наслідки провокації (початок історії соціуму) [3, с. 21]. Зауважимо щодо першої складової: не завжди наявна інформація є неправдивою, а дії об'єкта провокації – неусвідомленими. Аналіз зазначеної інформації дозволяє моделювати поведінку індивіда чи груп залежно від індивідуальних світоглядних настанов чи ідеологічних установок. Одним з їх виразів є жертвність, яка передбачає дії на основі усвідомлення наслідків, за якими індивід зазнає фізичної, моральної чи / та психічної шкоди. Також варто акцентувати увагу на спонтанності реакції на провокацію, тобто вона викликає досить непродуману, часом ірраціональну реакцію. Метою провокації є блокування чи суттєве обмеження контролюючих інстанцій шляхом викликів конкретним особам через висміювання, образи, приниження, ігнорування наявних норм, у результаті чого у них виникають сильні афекти (злість, гнів, приниження, образа), які важко поставити під контроль свідомості [6, с. 11]. Провокація є порушенням норм, яке виникає навмисно і вражає, втягує іншого у відкритий конфлікт, викликає реакцію, яка дискредитує його в очах третіх осіб [8, с. 58]. На індивідуальному рівні провокація спонукає індивіда до поведінки (як до дій, так і до бездіяльності), яка не притаманна йому в установленій ним системі соціальних зв'язків. На соціальному рівні йдеться про заперечення самих зв'язків та відносин, тобто вона спрямована проти домінування «раціонального» насилля, проти існуючих соціальних норм та правил, які суб'єкт провокації не здатен змінити самостійно. Дії спровокованого об'єкта легітимізують застосування інструментів «міфічного» насилля цим суб'єктом. Якщо суб'єктом є влада, то спровоковані організації постають у масовій свідомості як загроза соціальній стабільності, що дозволяє застосувати силові методи впливу до агентів змін. Якщо ж влада є об'єктом провокації, її дії можуть призвести до втрати легітимності.

Функціонально провокація як інструмент переходу від «раціонального» насилля до «міфічного» спрямована на збільшення спільноти розлучених за рахунок включення до неї долучених до протестів осіб. Г. Арндт визначає ключовим мотивом такого включення лицемірство, він актуалізує прагнення «зірвати лицемірну маску з обличчя ворога, викрити і його, і ті підступні махінації й маніпуляції, які дозволяють йому правити без застосування насильницьких засобів, тобто спровокувати дії влади навіть під загрозою того, що ці дії тебе знищать, аби істина вийшла назовні» [9, с. 76]. У контексті дослідження політичного насилля Г.-П. Нолтінг виокремлює насилля у розплату, яке виникає внаслідок «провокації», яку він визначає як «подію, яка оцінюються як порушення правил чи несправедливість, може викликати агресивні емоції, зокрема гнів, образу і ненависть, і це може мотивувати до помсти» [10, с. 26]. Таким чином, структурне та системне насилля, притаманні «раціональному» насиллю завдяки такому прагненню, поступаються в результаті провокацій прямим формам, у суспільній свідомості формується «істинний» образ влади, тобто образ інституції, покликаної захищати наявні норми та правила, але яка (лицемірно) виконує зовсім інші функції. Провокація постає, по-перше, як комплекс дій, спрямованих на розкриття реальних функцій влади, по-друге, як артикуляція необхідності зміни влади, норм, правил, навіть використовуючи насильницькі методи.

Здійснення провокації можливе, з одного боку, за наявності провокаторів, які підбурюють агентів соціальних змін до конкретних дій для зміни наявних норм, правил, порядків, а з іншого – наявності агентів утвердження стану

невизначеності, тобто індивідів, які частково заперечують усталену ціннісну систему. По суті, провокація трансформує соціальний простір із стану латентної невизначеності у стан явної невизначеності, при цьому самі суб'єкти провокацій не завжди усвідомлюють у повному обсязі параметри нової реальності [11, с. 82]. А. Дружинін, аналізуючи сучасну соціальну провокацію як особливий конфлікт, який за зовнішньою формою імітує соціально легітимне безконфліктне явище, акцентує на тому, що провокаційна подія постає оперативним засобом руйнування цінностей, які є серцевиною суспільства, вона спрямована на ціннісну дезорієнтацію індивідів [4, с. 60]. Втрата ціннісних орієнтирів заперечує і раціональні основи здійснення соціального насилля, поступаючись ірраціональним, які ґрунтуються на міфологемах. Але провокація не є складовою «міфічного» насилля, а радше інструментом переходу від «раціонального» до «міфічного», оскільки вона має короткотривалий ефект, тоді як міфотворчість – це довготривалий процес. Це пояснює неефективність провокаційних дій за умов несформованості «раціонального» насилля, тобто за умов нездійснення фіксації відповідних нових ціннісних установок у правовій системі.

Домінування «раціонального» насилля ґрунтується на переконанні у тому, що наявна система соціальних норм і правил є умовою соціальної стабільності, а влада є гарантом контролю за їх дотриманням. Досить часто відбувається ототожнення цієї функції влади з діяльністю конкретних політичних лідерів, партій, фракцій, груп. Із зростанням критики їхньої діяльності продукується ідея, що виключно вони здатні підтримувати порядок. Тому насилля з боку груп осіб, які артикулюють вимоги стосовно необхідності трансформації цієї системи, спрямована проти влади, а провокація є приводом для антиурядових протестів, значно рідше – проти конкретних соціальних груп, яка у цьому випадку призводить до утвердження не «міфічного» насилля, а «божественного» (наприклад, спланована нацистською владою провокація «Кришталеві ніч» 9–10 листопада 1938 року проти євреїв як помста за вбитого німецького дипломата стала початком Голокосту). Провокація спрямована на залучення великих мас до заперечення конкретних соціальних норм та правил. Діяльність агентів соціальних змін, які водночас є суб'єктами «міфічного» насилля, ефективна лише за умов формування відчуття співучасті шляхом, по-перше, включення у протести більшої кількості осіб через різні форми політичної участі, по-друге, збільшення форм і методів вираження підтримки необхідності змін. Це здійснюється на основі того, що провокатор бере на себе стигму руйнівника норм, тобто він самостигматизується, але метою провокації, на думку Р. Паріса, є скидання цієї стигмати і поширення на інших, а вже у цій ситуації вони постають не руйнівниками норм, а їхніми охоронниками, врешті-решт досягається їх стигматизація як винуватців змін норм [8, с. 58]. Провокація фактично легітимізує дії агентів змін, які правовою системою можуть визначатись як злочинні. За таких умов право провокатор змінює на вигідне йому законодавство, яке згодом визначає порядок, що формує дійсність, по суті, порушуючи сам принцип легальності як необхідної умови для реалізації істинного правового принципу, норма і свавілля сходяться в одному соціальному феномені – законодавчій провокації, в якій свавілля набуває форму нормативного акта [4, с. 64]. Провокація позбавляє владу монополії на застосування сили, легітимізуючи таке право і суб'єктам «міфічного» насилля. Так, якщо напад на представника правоохоронних структур за умов домінування «раціонального» насилля класифікується як злочин, то в результаті провокації під час утвердження «міфічного», такі дії у суспільній свідомості класифікуються як «необхідний злочин», метод протидії «злочинній владі» тощо, а згодом виправдовуються як спричинені революційною доцільністю. З іншого боку, свідоме здійснення провокації владою може мати на меті легалізацію діяльності відповідних громадських організацій (патріотичних, парамілітарних, спортивних, які спеціалі-

зуються на бойових видах мистецтва, молодіжних) та криміналітету. Як правило, основною задачею проголошується підтримання правопорядку, допомога силовим структурам щодо виявлення злочинців та запобігання злочинам, але неофіційно їхня діяльність спрямовується на залякування протестувальників, створення ситуації домінування страху та паніки, що призводить до релегітимізації влади. Зокрема, таку функцію у Німеччині після 1934 року виконували «загони штурмовиків» (Sturmabteilung), зокрема брали активну участь у згаданій вище «Кришталевій ночі». «Штурмовики» до приходу націонал-соціалістів до влади (до 1933 року) були агентами соціальних змін і суб'єктами «міфічного» насилля, але на стадії соціальних трансформацій, на якій домінує «божественне», було актуалізовано зміну змісту їхньої соціальної діяльності. Тому вимоги штурмовиків до рейхсканцлера Німеччини А. Гітлера здійснити другу «істинну соціалістичну» революцію призвели до здійснення за командуванням останнього репресій стосовно верхівки організації, після чого він її очолив і якісно змінив зміст її діяльності, зберігши характер.

Варто, на нашу думку, розрізнити поняття «провокація як соціальний феномен» та «провокація війни». У змісті першого відображаються об'єктивні процеси соціальної трансформації каузального характеру, ефективність і результативність її дії залежать від впливу відповідних факторів. Друге ж поняття відображає суб'єктивний характер, залежність від волі політичного лідера розв'язати війну. Якщо провокація передбачає конкретну реакцію об'єкта, на якого вона спрямована, то провокація війни може її і не передбачати. Найяскравішим прикладом такої провокації є напад переодягнених у форму польських солдат спеціальних агентів німецьких спецслужб на радіостанцію у Гляйвіці 1 вересня 1939 року. Ця провокація стала приводом, з одного боку, для оголошення фашистською Німеччиною війни Польщі, а з іншого – для організації інформаційного впливу на суспільну свідомість німців для мобілізації сил з метою утвердження «божественного» насилля. Специфікою такого «божественного» насилля є те, що його об'єкт є зовнішнім до цього суспільства. Доволі часто для посилення дії цієї форми насилля війна та її атрибути сакралізуються, сама вона оголошується «священною», а лідери набувають рис харизматичності, оскільки отримують право розпоряджатися життями не лише окремих осіб, а й груп, спільнот, націй.

У глобалізованому світі спостерігається тенденція здійснення провокацій війни для підтримання «раціонального» насилля та, відповідно, для запобігання «міфічному». Це стало можливим через зміну об'єкта воєнних дій, яким усе частіше є «міжнародні терористичні організації». Власне, терористичний акт є провокацією з боку терористів, спрямованою на реакцію влади, яка, у свою чергу, за умов відсутності у неї необхідних ресурсів для запобігання загрози їх здійснення у майбутньому здатна заперечити існуючі соціальні устої та правила і спричинити появу (а згодом і утвердження) «міфічного» насилля. Ця провокація покликана примусово перевести наявний соціальний конфлікт у стадію кульмінації, а здійснення терористичного акту як провокації війни має на меті лише розв'язання громадянської війни. Вихід діяльності терористичних організацій за межі локальності змінює зміст і характер цього виду провокації. Так, терористичні акти у Москві та Волгодонську у вересні 1999 року спровокували воєнні дії Росії у Чечні, а напади 11 вересня 2001 року на Всесвітній торговий центр та Пентагон – дії США в Афганістані та Іраку. Як результат, у російському та американському суспільстві спостерігалось посилення впливу «раціонального» насилля, а зміна правових норм у контексті актуалізації антитерористичної боротьби фактично фіксувала релегітимізацію влади. Здійснення у 2016 році понад 30 терактів у Туреччині призвело до посилення президентської вертикалі влади. У Франції після терактів відбулись масові акції суспільної солідарності, що також нівелює дії у суспільстві агентів «міфічного» насилля.

Провокація спрямована проти домінування «раціонального» насилля для заперечення існуючих соціальних норм та правил, які суб'єкт провокацій не здатен змінити самостійно. Але вона через короткотривалий ефект не складовою «міфічного» насилля, а інструментом переходу від «раціонального» до «міфічного». Сама провокація як подія – це оперативний засіб руйнування цінностей, які є серцевиною суспільства, вона спрямована на ціннісну дезорієнтацію індивідів. Провокація має на меті розкрити реальні функції влади та артикулювати необхідність зміни останньої, а також відповідних норм та правил із використанням насильницьких методів. Дії спровокованого об'єкта легітимізують застосування інструментів «міфічного» насилля суб'єктом. Провокація як інструмент переходу від «раціонального» до «міфічного» насилля спрямована на збільшення спільноти розлучених за рахунок включення до неї долучених до протестів осіб. Провокація фактично легітимізує дії агентів змін, які правовою системою можуть визначатись як злочинні.

Література

1. Слюсар В.М. «Раціональне» насилля в суспільних трансформаціях / В.М. Слюсар // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – № 13. – С. 73–76.
2. Слюсар В.М. Індикатори виміру форм насилля у суспільних трансформаціях / В.М. Слюсар // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2016. – № 3. – С. 227–234.
3. Зайцева Л.Ю. Провокация как архетипический феномен истории / Л.Ю. Зайцева // Приоритетные научные направления: от теории к практике. – 2015. – № 18. – С. 20–25.
4. Дружинин А.М. Провокационные практики в политическом влиянии / А.М. Дружинин // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Познание». – 2016. – № 4. – С. 58–65.
5. Шеметова Т.Н. Провокация как метод в современной журналистике: мысли по поводу / Т.Н. Шеметова // Теория и история журналистики. – 2014. – № 1. – С. 54–65.
6. Дмитриев А.В. Понятие провокации / А.В. Дмитриев // Провокация: сферы коммуникативного проявления. – 2016. – С. 7–17.
7. Провокація // Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – С. 964.
8. Paris R. Stachel und Speer: kleine Machtstudien / R. Paris. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1998. – 224 p.
9. Арндт Х. О насилии / Х. Арндт; [пер. с англ. Г.М. Дашевского]. – М.: Новое изд-во, 2014. – 148 с.
10. Nolting H.-P. Psychologie politischer Gewalt: drei Ebenen / Hans-Peter Nolting // Krieg und Frieden. Handbuch der Konflikt- und Friedenspsychologie; [Gert Sommer, Albert Fuchs (Hrsg.)]. – Weinheim – Basel – Berlin : Beltz Verlag, 2004. – P. 18–30.
11. Бабаев М.М. Провокационная роль уголовного закона / М.М. Бабаев, Ю.Е. Пудовочкин. – 2013. – № 4. – С. 78–90.

Анотація

Слюсар В. М. Провокація як інструмент «міфічного» насилля. – Стаття.

У статті розкривається зміст провокації як соціального феномена, визначено складові ситуації провокації. Показано особливості тлумачення поняття «провокація» в юридичних, політологічних, історичних, психологічних науках, у лінгвістиці та теоріях комунікації, а також у філософії. Визначено, що функціонально провокація є інструментом переходу від «раціонального» до «міфічного» насилля, який спрямований на руйнування цінностей суспільства, ціннісну дезорієнтацію індивідів, залучення великих мас до заперечення конкретних соціальних норм і правил, позбавлення влади монополії на застосування сили та легітимізацію цього права у суб'єктів «міфічного» насилля.

Ключові слова: провокація, насилля, «міфічне» насилля, «божественне» насилля, «раціональне» насилля, соціальні трансформації.

Аннотация

Слюсар В. Н. Провокация как инструмент «мифического» насилия. – Статья.

В статье раскрывается содержание провокации как социального феномена, определены составляющие ситуации провокации. Показаны особенности толкования понятия «провокация» в юридических, политологических, исторических, психологических науках, в лингвистике и теориях коммуникации, а также в философии. Определено, что функционально провокация – это инструмент перехода от «рационального» в «мифическое» насилие, направленный на разрушение ценностей общества, ценностную дезориентацию индивидов, привлечение больших масс к отрицанию конкретных социальных норм и правил, низложение монополии на применение силы и легитимизацию этого права субъектами «мифического» насилия.

Ключевые слова: провокация, насилие, «мифическое» насилие, «божественное» насилие, «рациональное» насилие, социальные трансформации.

Summary

Slyusar V. M. Provocation as a tool of “mythical” violence. – Article.

The article reveals the contents of provocation as a social phenomenon, defined the situations of provocation. The features of the interpretation of the concept of “provocation” are showed in the legal, political, historical, psychological sciences, linguistics and communication theory, and also in philosophy. It is determined that the functional provocation is a tool of transition from “rational” violence to the “mythical” one, which is aimed at destroying the values of society and the value disorientation of individuals, to attract large masses to the act of denial of certain existing social norms and rules, overthrow of the monopoly on the use of force and legitimization of this law in the subjects of “mythical” violence.

Key words: provocation, violence, “mythical” violence, “divine” violence, “rational” violence, social transformation.